

ДИНАМІКА РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті викладено методологічний аспект питання закономірностей та направленості динаміки релігійної свідомості, розглянуто основні підходи до цієї проблеми.

Вступ

Релігійна свідомість у процесі свого історичного розвитку неодноразово зазнавала істотних змін, знаходячись у залежності від суспільно-економічних чинників, і, в свою чергу, впливаючи на перебіг процесів суспільного розвитку. Специфічні віроповчальні морально-етичні вимоги і норми, канонічні правила, культурні, соціальні і побутові традиції, асимільовані релігією, періодично активізувалися, або, навпаки, втрачали своє значення і втрачали суспільну актуальність. Тому вивчення закономірностей, за якими відбуваються процеси і тенденції у релігійній свідомості в різні історичні періоди зберігає своє наукове та практичне значення.

Аналіз досліджень і публікацій

Нині наукова соціально-філософська та релігієзнавча думка поповнилася дослідженнями, у яких спеціальним предметом аналізу виступають окремі аспекти сучасних проявів релігійної свідомості та тенденцій у релігійних процесах. Стан релігійних процесів у цілому, та у сучасних пострадянських суспільствах аналізується у дослідженнях Л. Андреевої, Н. Дудар, В. Єленського, М. Мчедлова, А. Панкова, В. Подшивалкіної, Л. Резанової, С. Філатова, Д. Фурмана та ін. [1; 4; 7; 8; 14; 16], а також теоретичних роботах іноземних вчених (Д. Белл, Дж. Уебб, Т. Роззак та ін.) [2; 5; 6]. Тобто, релігійна ситуація в різних своїх аспектах аналізувалася в багатьох працях філософів і соціологів на прикладі окремих країн та їх груп. При цьому увага приділялася також теоретичним аспектам динаміки релігійності населення, з'ясуванню її закономірностей.

Постановка завдання

Проте, хоча ці питання досліджувалися у науковій літературі, існує необхідність певної систематизації сучасних підходів до розуміння закономірностей і спрямованості динаміки релігійної свідомості. Тому метою статті є розгляд методологічних аспектів питання динаміки релігійної свідомості, її закономірностей, аналіз основних підходів до цієї проблеми.

Основна частина

Сучасні зміни в характері релігійної свідомості та релігійної сфери в цілому проявляються в інтенсивному зростанні кількості релігійних організацій і громад, у зростанні кількості осіб, які є віруючими, або прихильно ставляться до релігії, та загальне відчутне збільшення ролі релігії та її інститутів у суспільному житті, чому безсумнівно сприяв зазначений факт, що боротьба за право на релігійну свободу була важливою складовою

боротьби за демократичні зміни загалом. Тому спочатку ми розглянемо конкретну динаміку релігійності населення на основі соціологічних даних.

Період з кінця 80-х до кінця 90-х р.р. ХХ ст. відзначився у країнах Центральної та Східної Європи стрімким зростанням кількості релігійних громад, організацій і підвищенням загального рівня релігійності населення внаслідок скасування попередніх заборон на вільне відправлення релігійних культів та свободу віросповідання. Аналогічні процеси відбуваються і в Україні.

Соціологічні дослідження 1991-2002 рр. виявляють стійку тенденцію до зростання кількості осіб, які прихильно ставляться до релігії, а також до зростання загальної кількості релігійних організацій, до яких за офіційною статистикою належать, окрім релігійних громад, також управлінські центри конфесій, монастирі, духовні навчальні заклади. Кількість тих, хто декларував себе віруючими, становила 43–48 % опитаних. 2000 р., згідно з даними Українського центру економічних і політичних досліджень, віруючими вважали себе вже 57,8 %, а на кінець 2002 р. цей показник зріс до 60,2 % [9, с.83–98]. Загальний соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України за 1994 – 2000 рр. подає таке співвідношення віруючих та невіруючих: 1994 – віруючих 46 %, невіруючих – 36 %; 1999 – відповідно 54 % та 31 %; 2000 – відповідно 68,3 % та 12,5 % [10, с.8–13]. Кількість релігійних громад та організацій в Україні зросла з 5722 у 1985 до 10810 у 1991 р. та до 29785 у 2004 р., зберігаючи прогресивну динаміку [16, с.152]. За даними Релігійно-інформаційної служби України (РИСУ) станом на 2008 р. в Україні було зареєстровано вже 30670 релігійних громад [20, с.5]. За даними Національного комітету у справах національностей та релігії кількість релігійних організацій в Україні за всі роки незалежності збільшилася у 2,6 рази і становить 33,4 тис. організацій. При цьому щорічно в Україні в середньому реєструється близько 1 тис. релігійних організацій і громад. На думку заступника голови національного комітету М. Новиченка, одним із факторів стрімкого зростання кількості релігійних організацій і громад стало відродження греко-католицької церкви та легалізація громад протестантського спрямування. Одночасно в Україні зберігається перевага за православними релігійними організаціями (52 % від загальної кількості релігійних організацій) [21, с.1].

Незважаючи на це існує істотна різниця між «зовнішніми» (кількість релігійних громад і культових споруд, прихожан та ін.) і «внутрішніми» (характер канонічності індивідуальної віри та

обрядової діяльності) ознаками релігійності. Соціологічні дослідження виявляють та констатують істотні особливості у структурі ціннісних орієнтацій сучасних віруючих, у характері, глибині й мотивації віросповідання, що дозволило виділити в межах такої категорії як «віруючий» кілька градацій, які складаються з «істинно віруючих», «віруючих взагалі», тих, хто коливається між вірою та невір'ям, та невіруючих (або атеїстів). Крім того, виникло й таке своєрідне явище як «православні атеїсти». Існує кілька варіантів цієї градації, але сутність залишається незмінною. Так, за даними останніх соціологічних моніторингів в Україні вважали себе віруючими 60,2 % опитаних, 19,4 % вагаються між вірою і невір'ям, 10,7% – невіруючі, 2,2 % – переконані атеїсти, 4,1 % висловили байдужість до релігії і віри (не враховуючи респондентів, які не визначилися з відповіддю). Причому, у сучасній масовій свідомості населення поняття «православний» ширше від поняття «віруючий». Православними вважають себе 68,66% опитаних, і це не лише ті, хто вважає себе віруючими, і хто вагається між вірою і невір'ям (77,2%), а й невіруючі (33,2 %), байдужі до віри (28,8 %) та навіть атеїсти (31,8 %) [3, с.19–21].

Істотно вищу частку респондентів, які декларували про свою конфесійну належність, порівняно з часткою віруючих у Бога, констатують і російські дослідники [13]. Аналогічна ситуація спостерігається і в інших країнах Центрально-Східної Європи. У ролі найбільш вагомих детермінант сучасного стану релігійності тут відзначається вплив родини, з одного боку, і такі критерії як вік, урбанізація місця проживання та рівень освіти – з другого, обидва типи критеріїв, особливо соціально-демографічні показники, мають більший вплив у посткомуністичних країнах (зокрема в Угорщині), ніж в інших частинах Європи. Ступінь прояву релігійності в Центрально-Східній Європі значно сильніше зумовлений соціально, ніж в інших регіонах Європи, «де соціально-демографічні дані в більшості країн спроможні певною мірою прогнозувати релігійність або нерелігійність, участь чи відмову від участі в релігійному житті» [19, с.18–19]. Має місце також конфесійна самоідентифікація не за належністю до віросповідання, а на основі співвіднесення з певним типом цивілізації, національним способом життя та культурними особливостями, які значною мірою формувалися під впливом певної конфесії [11].

Ці явища трактуються як своєрідна «поверхнева» віра та її різновид – «віра інтелігенції». Причини появи цього феномену, притаманного всім сучасним культурним спільнотам, мають складний і комплексний характер і пов'язані, передусім, із загальносвітовими секулярними процесами. Особливість же посттоталітарних суспільств полягає в нашаруванні загальносвітових секулярних процесів на процеси релігійного відродження. Подальша специфічна причинність пов'язана з тривалою антирелігійною пропагандою, об'єктивними наслідками якої була необізнаність з основами віри основної маси неофітів через відсутність попереднього релігійного досвіду, порушення

традиційних механізмів формування релігійності, недостатню активність та готовність церкви до перебудови усталених способів прозелітизму серед віруючих з урахуванням нових потреб часу, а також унаслідок мотивації в сучасній масовій свідомості відвідування релігійних служб, пов'язану, передусім, з наслідуванням традицій народу, загальним громадським схваленням прорелігійних орієнтацій та пошуком нових референтних груп.

Результати соціологічних досліджень сучасної релігійності відображають конкретні прояви станів релігійної свідомості від цілком усвідомленої віри до релігійного індіферентизму. Зазначена проблема в контексті окреслених головних об'єктивних і суб'єктивних причин цього стану вбачається у «повороті від державного атеїзму до релігійного розмаїття, у неадекватному відображенні питань виховання в умовах віруючої сім'ї, у байдужості до сучасних світоглядних проблем тощо» [15, с.13–16]. При цьому формування індіферентного ставлення цілих поколінь до релігії було багато в чому зумовлене ідеологічними впливами з боку політичних режимів, зміст яких при декларованому атеїзмі часто зводився до безбожництва.

Для аналізу сучасних тенденцій у релігійній свідомості становлять певний інтерес дослідження питань еволюції ролі релігії в російському суспільстві, представлені роботами К. Кааріайнена, Д. Фурмана, Ю. Синеліної [12; 17; 18]. Значення цих праць полягає в обґрунтуванні певних схем і моделей еволюції суспільної і, зокрема, релігійної свідомості з урахуванням соціального характеру історичних епох. Ґрунтуючись на матеріалах соціологічних досліджень населення за останні 10–15 років, К. Кааріайнен, Д. Фурман висунули ідею «ідеологічного маятника» як пояснення коливального характеру розвитку суспільної свідомості від тотальної середньовічної релігійності до офіційної атеїстичної ідеології радянського періоду. Подібна модель «маятника», що рухається від однієї світоглядної парадигми до протилежної за своєю суттю, і навпаки, до положення, від якого розпочинався рух, на думку дослідників, здатна адекватно описати загальну картину еволюції масової свідомості вітчизняного суспільства в новий час. Основну увагу ми звернемо на інтерпретацію особливостей релігійної свідомості цих суспільств у сучасний період. Згідно із загальною схемою, маятник, здійснивши потужний коливальний хід від панівного православ'я до атеїзму, у своїх зворотних напрямках має вже згасаючу силу проявів ідейних рухів через що не досягає кожного разу попередніх показників їх відліку. Тому, на думку цих авторів, перспективний рух такого маятника розвиватиметься в напрямку поширення ідейної та світоглядної невизначеності, духовної ентропії та еkleктизму свідомості. Доказами цього є у факти прискореної формалізації нової хвилі релігійності та підвищення ступеня аморфності й еkleктичності масового світогляду. Підсумовуючи загальну духовну ситуацію в сучасному суспільстві, дослідники прогнозують зростання релігійного плюралізму при збереженні значної атеїстичної меншості [12]. Однак деатеїзація суспільств не

супроводжується активним залученням до традиційних конфесій з подальшою тенденцією до скорочення цього процесу.

Отже, не зважаючи на значне зростання кількості осіб, які ідентифікують себе як віруючі, світоглядні позиції більшості характеризуються коливанням між вірою та атеїзмом, наявністю віри в надприродні сили або як релігійно індиверентні. При цьому, зазначена група осіб з невизначеним світоглядом концентрується у перспективних прошарках населення – більш молодих та освічених. Конкретні ознаки світогляду цієї більшості автори концепції визначають як еклектичні, які поєднують у собі логічно не пов'язані елементи: збереження віри в науку і прогрес з достатньо невизначеною вірою в Бога, конфесійну прихильність до православ'я при значній симпатії до інших релігій. Особливо значна роль квазі - та паранаукових, парарелігійних міфологем пояснюється самою квазінауковою та квазірелігійною специфікою цього світогляду. Процес «еклектизації» має всесвітній характер і ґрунтується на глибоких трансформаційних засадах сучасної цивілізації – зростанні ролі наукового світогляду та комунікативних можливостей міжцивілізаційного спілкування, що сприяє релятивізації, аморфності та еклектицизму світоглядів, мобільності їх компонентів, зменшенню рівня догматичності цілісних ідеологій як релігійних, так і нерелігійних.

Отже, у концепції «ідеологічного маятника» багатоманітний і складний процес трансформації світоглядних систем представлений закономірністю простого руху коливального типу від історичної форми релігії до атеїзму як абсолютної кінцевої фази еволюції стосовно релігії.

У літературі запропоновано також альтернативні схеми і моделі секуляризаційних процесів. Так, Ю. Синеліна [18], полемізуючи з авторами концепції ідеологічного маятника, вважає, що зміну традиційного релігійного світогляду в процесі секуляризації та європеїзації вітчизняного суспільства можна інтерпретувати у вигляді певної схеми. Початок секуляризації, європеїзації та перехід до нової культури супроводжувався запереченням традиційних культурних основ, кризою усталених релігійних і духовних цінностей, що виражалося у вільнодумстві та атеїзмі як одній з його форм. Реакцією на подібну ситуацію, як правило, було поширення містичних ідей різного плану, різноманітних за своїми духовними джерелами, як-от: певні частини християнського віровчення, буддизму, індуїзму, теософії, астрології та ін., що спричинилося до формування певного релігійного синкретизму. Еклектичний за своєю суттю характер цього синкретизму і поверховість інтерпретацій ним духовного досвіду і духовних потреб стимулює продовження духовних пошуків та об'єктивне повернення до історичної релігійної основи.

Тобто, концепція циклічності ідейно-духовного розвитку відбиває діалектичний характер цього розвитку як поєднання поступовості накопичення кількісної міри та якісного стрибка під час переходу до вищих шаблів прояву попереднього процесу через позитивне заперечення елементів старого

змісту для формування нової адекватної форми виявлення духовної діяльності. Стосовно мети нашого дослідження, зміст своєрідного ідеологічного зигзагу сучасного суспільства від релігійної ідеології до ідеології світсько-тоталітарного типу і знову повернення до традиційних релігійних рефлексій протягом XX ст. дозволить повніше уявити цей процес як трансформацію світоглядної моделі суспільної свідомості.

Окремо слід відмітити динамічний аспект нетрадиційних форм релігійної свідомості. Особливості прояву нетрадиційної релігійності відтворюють специфіку сучасного етапу релігієтворення, чергової хвилі містичного досвіду. Переважна дія духовних чинників на причини та механізми чергування містичних і раціоналістичних хвиль характеризує концепцію Дж. Уебба [5]. Він провів детальний соціологічний аналіз різних містичних течій та їхніх проявів у духовному середовищі сучасного західного суспільства порівняно з містичними течіями минулого, намагаючись прослідкувати зв'язок з психологічними та культурними закономірностями суспільного життя на межі історичних епох. Кожна епоха європейської історії мала специфічне духовне обличчя: феодалізм характеризувався стратегією у вигляді теократії, наступна буржуазна епоха відзначалася поширенням раціоналістичних доктрин. Сучасний спектр ірраціоналістичних моментів свідомості є стихійною ідеологією людських мас.

У руслі критики сучасного технократичного мислення розглядав появу нових релігійних рухів і Т. Роззак, вважаючи, що всі найбільші перетворення майбутнього в культурній, науковій та виробничій галузях будуть можливі саме завдяки поширенню в межах молодіжної контркультури нової містичної релігійності [6, с. 246]. Потяг до містичного, на думку Т. Роззака, є природною потребою, а тому ренесанс містики на початку 70-х р.р. XX ст. у західних країнах він пояснював духовним голодом, розчаруванням молоді в усталених світських ідеологіях, панівних культурних нормах і цінностях технократичної цивілізації. Для подолання наслідків технократизму та тотальної духовної кризи Т. Роззак пропонує зруйнувати монополію експертів – технократів шляхом розширення меж сфер свідомості у вигляді звернення до нетрадиційних форм релігійності [6, с. 250].

Висновки

Таким чином, релігійна свідомість характеризується постійним динамізмом, якому притаманні закономірності циклічності, повторюваності з діалектичним запереченням та розвитком актуального потенціалу попередніх етапів. Особливості сучасних тенденцій в еволюції релігійної свідомості вбачаються у поєднанні процесів актуалізації релігійного досвіду (як традиційного, так і нетрадиційного), а також розмивання релігійності, що призводить до відходу від релігії. Відбувається суб'єктивізація та антропологізація релігійної свідомості у межах релігійного модернізму з граничним вираженням цього процесу в отождненні релігії з морально-етичними категоріями, у поєднанні

віросповідних та елементів позавіросповідних форм релігійної свідомості і поведінки.

Список літератури

1. Андреева Л. А. Процесс дехристианизации в России и возникновение квазирелигиозности в XX веке / Л. А. Андреева // *Общественные науки и современность*. – 2003. – № – 1. – С. 90–100.
2. Белл Д. От священного к светскому // *Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии* / Дж. Белл [сост. В. И. Гараджа, Е. Д. Буткевич] – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 699–702.
3. Биченко А. Релігійність українського суспільства: рівень, характер, особливості / А. Биченко, Н. Дудар // *Національна безпека і оборона*. – 2002 – № 10 – С. 19–22.
4. Воронцова Л. М. Религия в современном массовом сознании / Л. М. Воронцова, С. Б. Філатов, Д. Е. Фурман // *СОЦИС*. – 1995. – № 11. – С. 81–91.
5. Григулевич И. Р. Пророки «новой истины»: Очерки о культах и суевериях современного капиталистического мира / И. Р. Григулевич – М.: Политиздат, 1983. – 303 с.
6. Гуревич П. С. Возрожден ли мистицизм? Критические очерки / П. С. Гуревич – М.: Политиздат, 1984. – 302 с.
7. Данилова Э. В. Десекуляризация в современном обществе: Социально-философский анализ: автореф. дис. на соискание науч. звания канд. филос. наук: спец. 09.00.11. «Социальная философия» / Э. В. Данилова. – Красноярск, 2003. – с. 24.
8. Добренков В. И. Методологические вопросы исследования религии / В. И. Добренков, А. А. Радугин. – М.: МГУ, 1989 – 380 с.
9. Дудар Н. П. Віра й релігія в житті українців / Н. П. Дудар, Л. І. Шангіна // *Національна безпека*. – 2000. – № 10. – С. 83–98.

10. Дудар Н. П. Релігійність українського суспільства: останні дослідження / Н. П. Дудар // *Людина і світ*. – 2003. – № 1. – С. 8–13.
11. Еленський В. Є. Релігія після комунізму – напрямки змін // *Дзеркало тижня*. – № 8 (306) 2000 – С. 4–9.
12. Каарияйнен К. Верующие, атеисты и прочие (эволюция российской религиозности) / К. Каарияйнен, Д. Фурман // *Вопросы философии*. – 1996. – № 6. – С. 35–52.
13. Мчедлов М. П. О социальном портрете современного верующего / М. П. Мчедлов, Ю. А. Гаврилов, А. Г. Шевченко // *Социологические исследования*. – № 7. – 2002. – С. 71–76.
14. Панков А. А. Проблема воспроизводства религиозного сознания в посттоталитарном пространстве / А. А. Панков, В. И. Подшивалкина // *Социологические исследования*. – 1995. – № 11. – С. 99–105.
15. Рибачук М. Ф. Молодь і релігія: спектр відносин / М. Ф. Рибачук // *Філософська і соціальна думка*. – 1990. – № 12. – С. 13–16.
16. Рязанова Л. С. Релігійне відродження в Україні: соціокультурний контекст / Л. С. Рязанова – К.: Видавництво «Біла Криниця», 2004. – 240 с.
17. Синелина Ю. Ю. О критериях определения религиозности населения / Ю. Ю. Синелина // *Социологические исследования*. – 2001. – № 7. – С. 91–96.
18. Синелина Ю. Ю. Секуляризация в социальной истории России / Синелина Ю. Ю. – М.: Академия, 2004. – 223 с.
19. Томка М. Релігія, релігійність і церква в Угорщині та Центрально-Східній Європі. Факти та спроби інтерпретації / М. Томка // *Людина і світ*. – 1997. – № 8. – С. 15–21.
20. <http://www.risu.org.ua/rus/resources/statistic/2008.ukr>
21. <http://www.NEWSru.ua> // Україна // 19 октября 2007 г.

Е.Н. Сидоркина

ДИНАМИКА РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье изложен методологический аспект вопроса закономерностей и направленности динамики религиозного сознания, рассмотрены основные подходы к этой проблеме.

E. Sidorkina

THE DYNAMICS OF RELIGIOUS CONSCIOUSNESS: METHODOLOGICAL ASPECTS

The article describes the methodological aspect of the issue and focus patterns dynamics of religious consciousness, the basic approaches to this problem.